

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 71 – 2020

3–4

SUMAR

STUDII

- IOAN FEDOR PASCU, Biserica mănăstirii dominicane de la Sighișoara. Contribuții arheologice și istorice..... 193

NOTE ȘI DISCUȚII

- RADU BĂJENARU, *Varia Metalurgica* (III). Pumnale de metal din colecția Muzeului Dunării de Jos, Călărași..... 221
- ANCA-DIANA POPESCU, MARTA PETRUNEAC, MARIN FOCȘĂNEANU, DRAGOȘ MIREA, ION TUȚULESCU, Analiza compozițională și imagistică a dălții cu tub de înmănușare descoperite lângă Drăgășani 231
- MIRCEA VICTOR ANGELESCU, Histria. Noi date... vechi despre incinta arhaică a Acropolei ... 243
- DRAGOȘ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (I)..... 255
- ALEXANDRU AVRAM, DRAGOȘ HĂLMAGI, ALINA STREINU, Un faux pourtant non dépourvu d'intérêt de la collection « Maria et dr. George Severeanu »..... 265
- OANA DAMIAN, Din nou despre cetatea de la Păcuiul lui Soare 271
- ADRIAN IONIȚĂ, ALEXANDRU SIMON, *AL WA* – despre Mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș la o sută de ani de la descoperirea sa 297

CRONICA

- CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXIX, 2019)..... 323

TEZE DE DOCTORAT

- ADRIANA GAȘPAR, Timișoara în epoca otomană în lumina descoperirilor arheologice..... 365
- MARIUS BLASKO, Moneda Europei Centrale în Țara Românească în perioada 1574–1611..... 373

IN MEMORIAM

Mircea D. Matei (<i>Adrian Ioniță</i>).....	379
Alexandru Barnea (<i>Adriana Panaite</i>).....	387
Mihail Zahariade (<i>Florian Matei-Popescu</i>).....	399
Emilian Popescu (<i>Constantin C. Petolescu</i>).....	409

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Bernard Holtzmann, <i>La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs II. Reliefs à thème héroïque</i> , 2 vol., Études Thasiennes XXV, École Française d'Athènes, Athènes, 2018, 221 p. + LXXXIV pl. (<i>Florina Panait-Bîrzescu</i>).....	413
--	-----

<i>ABREVIERI</i>	417
------------------------	-----

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 71 – 2020

3–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

- IOAN FEDOR PASCU, Die Kirche des dominikanischen Klosters in Schäßburg. Archäologische und historische Beiträge 193

NOTES ET DISCUSSIONS

- RADU BĂJENARU, *Varia Metalurgica* (III). Tanged daggers from the collection of the Lower Danube Museum, Călărași 221
- ANCA-DIANA POPESCU, MARTA PETRUNEAC, MARIN FOCȘĂNEANU, DRAGOȘ MIREA, ION TUȚULESCU, Compositional and X-ray imaging analysis of the socketed chisel discovered near Drăgășani 231
- MIRCEA VICTOR ANGELESCU, Istros/Histria. Des nouvelles... anciennes données sur l'enceinte archaïque de l'Acropole..... 243
- DRAGOȘ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (I) 255
- ALEXANDRU AVRAM, DRAGOȘ HĂLMAGI, ALINA STREINU, Un faux pourtant non dépourvu d'intérêt de la collection « Maria et dr. George Severeanu » 265
- OANA DAMIAN, De nouveau sur la fortification de Păcuiul lui Soare..... 271
- ADRIAN IONIȚĂ, ALEXANDRU SIMON, *AL-WA* – On grave 10 in the princely Saint-Nicholas Church in Curtea de Argeș (one hundred years since its discovery)..... 297

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

- CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXIX, 2019) 323

THÈSES DE DOCTORAT

- ADRIANA GAȘPAR, Ottoman Timișoara in the light of archaeological finds 365
- MARIUS BLASKO, Central European coinage in Wallachia between 1574 and 1611..... 373

IN MEMORIAM

Mircea D. Matei (<i>Adrian Ioniță</i>).....	379
Alexandru Barnea (<i>Adriana Panaite</i>).....	387
Mihail Zahariade (<i>Florian Matei-Popescu</i>).....	399
Emilian Popescu (<i>Constantin C. Petolescu</i>).....	409

COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Bernard Holtzmann, <i>La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs II. Reliefs à thème héroïque</i> , 2 vol., Études Thasiennes XXV, École Française d'Athènes, Athènes, 2018, 221 p. + LXXXIV pl. (<i>Florina Panait-Bîrzescu</i>).....	413
--	-----

<i>ABRÉVIATIONS</i>	417
---------------------------	-----

AL WA – DESPRE MORMÂNTUL 10 DIN BISERICA DOMNEASCĂ
DE LA CURTEA DE ARGEȘ
LA O SUTĂ DE ANI DE LA DESCOPERIREA SA

ADRIAN IONIȚĂ*, ALEXANDRU SIMON**

Motto: *Vreme trece, vreme vine,
Toate-s vechi și nouă toate;
Ce e rău și ce e bine
Tu te-ntreabă și socoate ...
Glossă, Mihai Eminescu*

Rezumat: Articolul reprezintă o *addenda* academică la sinteza *AL WA: Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale* (Cluj-Napoca, 2017). Pe baza noilor informații disponibile, doi dintre cei trei autori ai lucrării (arheologul și istoricul) discută aspecte neglijate sau neremarcate anterior, cu accent pe poziția stratigrafică a așa-numitului mormânt 10 (descoperit în urmă cu un secol, în 1920) și pe o parte a inventarului său funerar. Totodată, prezentul articol este un răspuns la criticile (vezi L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Opinii cu privire atât la cronologia mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, cât și pe marginea inelului cu camea descoperit în acesta*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 129–155) nefondate ridicate împotriva principalei teme a cărții amintite: identitatea personajului monarhic din mormântul 10, din Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc” din Curtea de Argeș, cu un voievod pe nume Alexandru (aparent nu Nicolae Alexandru, ci un frate mai vârstnic al acestuia). Reamintim că acesta era singurul mormânt neprofanat din întreaga biserică, cu un sarcofag (păstrat intact), conținând un fastuos inventar funerar. Din acest motiv, încă din perioada interbelică, s-a presupus, cu mult temei, că mormântul a aparținut unei biserici mai vechi, anterioară mijlocului secolului al XIV-lea, în fapt anterioară anului 1300, după cum au evidențiat săpăturile arheologice de la sfârșitul anilor '60. În mod paradoxal, aceste critici au izbutit doar să întărească concluziile pe care încercau să le contrazică. De pildă, identificarea corectă a unei matroane romane (din familia imperială) pe camea inelului principal (în opinia noastră) al defunctului din mormântul 10, precum și observația tehnică (imposibilă anterior), conform căreia controversata inscripție *AL WA/VA* de pe acest inel a fost inscripționată de la bun început (și nu adăugată ulterior), demonstrează caracterul de „inel de investitură” al artefactului în discuție. „Inelul de investitură” a fost emis, foarte probabil, de către Papalitate, în vremea lui Clement VI (nu de către coroana regală a Ungariei), pentru un stăpânitor al Vlahiei aflat în unire cu Biserica Romei (de la Avignon la acea vreme),

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Academia Română, București; e-mail: aionita67@yahoo.com.

** Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, Cluj-Napoca; e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com.

poate inclusiv sub raportul ritului (*latin*), după cum o indică, în chip elocvent, celălalt inel devoțional al defunctului, inel trecut însă sub tăcere de către critici. Rezultatul nedorit în fapt (desigur, pentru acei critici) este o dovadă suplimentară a caracterului profund partizan al amintitelor obiecții. În plus, viitoarele cercetări pot avea un teren mai sănătos pe care să construiască, deoarece, în ciuda progresului înregistrat, sunt încă necesare mai multe surse și analize pentru a clarifica multitudinea de întrebări care înconjoară geneza Țării Românești și, în special, necropola domnească de la Curtea de Argeș.

Cuvinte-cheie: Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, primii voievozi ai Țării Românești, morminte princiare, secolul al XIV-lea, mormântul 10, stratigrafie, inele devoționale

Unul dintre poate ultimele texte scrise de către Nicolae Iorga, înaintea sfârșitului său tragic, a fost o recenzie a volumului *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, publicat de către Grigore Ionescu (la București, în 1940), la Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II” (nu era editura favorită a lui Iorga!)¹. În 1937², Iorga acceptase recenta ipoteză a lui Aurelian Sacerdoțeanu³ privind existența unei biserici mai vechi (numită astăzi „Argeș I”) sub Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc” din Curtea de Argeș (astăzi „Argeș II”). Iorga rămăsese însă la părerea sa – singulară – că, în deja mult prea celebrul mormânt 10 din biserica domnească, se afla însuși Basarab (după Sacerdoțeanu însă, tatăl lui Basarab, *Tihomir*, ar fi fost voievodul din mormântul 10, mormânt care ar fi aparținut primei biserici). În 1940, savantul, căruia biserica de la Argeș îi adusese numai griji (începând cu nevoia de a-și revizui teoria că primii voievozi fuseseră niște „țărani mai înstăriți”), a explodat când a citit rândurile tânărului arhitect Gr. Ionescu.

„[...] Fără dovezi, d. Grigore Ionescu vede pe Radu [în mormântul 10⁴], care, dacă, după părerea sa, a făcut Tismana, ar trebui să fie îngropat acolo, în mormântul care, după mine, nu poate fi decât al aceluia care a făcut biserica din roșu, Băsărabă (p. 89–90). Nu se poate vedea în inscripția latină AL. W. (la d. Drăghiceanu, l.c., chiar „MA” ca „inel de logodnă”...) numele lui Alexandru Vodă (care era în primul rând Nicolae), ci, cum s’a spus, numele gravorului.// De altfel în documentul de la 1714⁵, se vorbește de doi domni îngropați, Băsărabă și Nicolae-Alexandru, dar acesta nu zace la Argeș [...]”⁶.

¹ Reluăm în continuare idei și pasaje din Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 130, în primul rând pentru a arăta că multe aspecte erau clare de destulă vreme și nu cereau fastidioase și adesea elucubrante lămuriri și ipoteze.

² Iorga 1937, p. 220 (versiunea în franceză a *Istoriei românilor*, III. *Ctitorii*).

³ Sacerdoțeanu 1935. Urmat (până la capăt) în ipoteză, până în anii 2010, doar de către Rădvan 2011 (p. 128, nota 98), după știința noastră.

⁴ Adică Grigore Ionescu susținea identificarea lui Virgil Drăghiceanu, identificare contestată de către Nicolae Iorga, Constantin Kogălniceanu și Aurelian Sacerdoțeanu în favoarea lui Basarab, Vladislav ori *Negru Vodă (Tihomir)*.

⁵ De la Ștefan Cantacuzino. Pentru modul în care a fost rescrisă istoria Țării Românești, mai ales după 1600, a se vedea Olar, Cristea 2020.

⁶ Iorga 1939.

Textul incriminat al lui Grigore Ionescu (1904–1992), viitor academician, cel căruia însuși Nicolae Iorga îi scrisese prefața la *Istoria arhitecturii românești* în anul 1937⁷, era următorul:

„[...] În degetele mâinilor, voievodul purta patru inele de aur împodobite cu pietre scumpe. Două din ele au săpate pe partea din afară a verigii inscripții în limba latină; pe unul «Ave Maria gracia plena Dominus te[cum]», adică în românește: «te salut Marie cea plină de har, Domnul e cu tine»; pe celălalt: «Jesus autem transiens per med[ium illorum ibat]», adică: «Iar Isus, trecând prin mijlocul lor, mergea» (este vorba de un citat din Evanghelia lui Luca, IV, 30, privind venirea lui Isus în Nazaret, unde fusese crescut).// Aproape de montura acestuia din urmă, veriga e decorată cu câte o stea cu opt laturi; una sub care sunt gravate inițialele AL. W., cari, mai curând decât monograma gravurului, așa cum s'a afirmat, ar putea fi, socot, inițialele numelui Alexandru Voievod. Inelele acestea, ceva mai mari decât celelalte două găsite pe aceleași degete, au aparținut probabil voievodului Niculae Alexandru, dela care fiul său Radu (dacă al acestuia e mormântul de care ne ocupăm) a putut să le aibe moștenire. [...]»⁸.

În 2012, datarea ¹⁴C a osemintelor răposatului din mormântul 10 a aprins un vechi foc. În acel foc, noile analize din 2014⁹ ale principalului inel purtat de defunct au înroșit patru litere, AL WA, și un nume, *Alexander Wayouda*. Ca în cazul primei biserici de la Argeș, lucrurile ar fi trebuit să fie limpezi încă din anii 1920–1930. A apărut însă, printre altele, un *graffito* centrat, menționând, pe rânduri diferite și pe zidul bisericii domnești de la Curtea de Argeș, moartea lui Basarab la Câmpulung în anul 6860 (1351–1352)¹⁰. Apoi restaurările și-au făcut simțită prezența, într-un final în detrimentul cercetării științifice (moderne și nu numai).

„[...] Grafitul cu știrea despre văleatul 6860 (1352) și locul morții (Câmpulung) «marelui Basarab» de la biserica domnească din Curtea de Argeș, păstrat pe peretele nordic în al doilea strat de frescă, are rol clar comemorativ, cel puțin la momentul în care a fost scrijelit, dincolo de care voievod cu numele Basarab este vorba. Grafitul nu spune decât că marele Basarab a murit la Câmpulung, nu că a fost înmormântat acolo.// Doar numele Câmpulungului este scris în caturi, în rest grafitul evidențiază parcimonioase ligaturi de litere. În plus, după observațiile lui George Georgescu, „Basarab voivoda” este scrijelit pe un alt fel

⁷ Pippidi 2011.

⁸ Ionescu 1940, p. 92.

⁹ Reamintim: analize datorate (în ordine alfabetică) profesorilor Ioan Albu (Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu), Ioan-Aurel Pop (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca) și Martyn Rady (University College, London).

¹⁰ Vezi și reacția, practic isterică, a lui Dimitrie Onciul când a aflat de descoperirea *graffito*-ului (Galaction 1977, p. 182; cf. Constantinescu 2009, p. 91, nota 5).

de mortar, o tencuială brută mai timpurie, ceea ce poate denota date diferite ale intervenției pe scrijelituri.// Din analiza făcută de pictorul D. Norocea, cel care a descoperit grafitul, reiese părerea expusă timid că grafitul este asemănător cu alte scrijelituri făcute cu secole mai târziu. Dimitrie Onciul va publica interpretarea asupra inscripției, fără a oferi date epigrafice. [...] Actualmente grafitul se păstrează într-o stare inacceptabil de instrumentalizată. S-a intervenit cu vopsea de ulei peste mortar și pictură pentru a evidenția literele și s-a acoperit cu un geam înrămat [...]”¹¹.

Din fericire, pe o parte dintre descoperirile din vara anului 1920 de la Curtea de Argeș, mai ales pe prețioasele inele din mormântul 10, analiza a fost în conformitate cu cele mai înalte exigențe ale epocii, cu precădere datorită colaborării dintre Virgil Drăghiceanu (1879–1964) și Ormonde Maddock Dalton (1866–1945), rămas, până în prezent, autoritatea în domeniu pentru British Museum¹². Astăzi, însă, se încearcă suprainterpretarea obiectelor restaurate, folosindu-se pe deasupra lupe și tehnici de ultimă generație (ceea ce, din punct de vedere al analizei în sine, constituie un fapt pozitiv), care nu erau disponibile în urmă cu un veac și – cel mai important – nu existau în urmă cu șapte secole, când inelele în discuție au fost realizate de mâini medievale pentru ochi medievali. Menită „marii istorii”, în condițiile în care orice milimetru de abatere poate modifica radical mesajul inițial al inelului în discuție, complexa reprezentare propusă în articolul semnat de către Lia și Adrian Bătrîna¹³, de la care pornește prezentul text, nu-și găsește acoperirea nici printre exemplele cunoscute, nici în literatura de specialitate¹⁴. Întinsă pe o suprafață de câțiva milimetri (0,1 cm²), presupusa reprezentare era oricum – în cel mai bun caz – produsul analizei unui inel, care a cunoscut o serie de operațiuni de curățare și conservare (toate ulterioare anului 1923, când a fost publicată pentru întâia oară imaginea alb-negru a inelului în discuție, înscris limpede *AL WA*, al răposatului cap încoronat din mormântul 10 de la Curtea de Argeș, descoperit în 1920).

Hazardatul demers al autorilor menționați poate părea de neînțeles în absența unor elemente de context. „Refacerea post-modernă” a mormântului 10 și veritabilul *build-back-better* al inventarului său și al înțelesurilor acestuia trebuiau să desăvârșească în anul Centenarului Trianon (mormântul 10 fiind descoperit la nicio lună de la încheierea tratatului) desființarea „aberațiilor naționaliste”, care – precum culorile (aur și verde) ale defunctului din mormântul 10 – treceau din secolul

¹¹ Albu 2014, p. 243–244.

¹² De exemplu: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG68075>.

¹³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 129–155.

¹⁴ În raport atât cu *graffito*-ul amintit anterior, cât și cu problemele evidențiate în următoarele două paragrafe, mai reținem și modul în care un ierarh, care a pierdut alegerile mitropolitane de la Cluj din 2011, încearcă să se folosească de „tehnici moderne” pentru a rescrie, la Râmeț, istoria Transilvaniei (vezi Dumitran 2020).

al XIV-lea la Matia Corvin¹⁵ și Ștefan cel Mare¹⁶. Gestionat de ultimul istoric în viață semnatar al *Declarației de la Budapesta* din vara anului 1989 (Matei Cazacu) și de emulii săi (Dan <Ioan> Mureșan, Lucian Năstasă-Kovács, Flavius Viaceslav Solomon sau, mai nou, Adinel Ciprian Dincă¹⁷), doritul atac devastator a sfârșit în faliment. În martie 1462, papa Pius al II-lea îl numise deja pe Matia Corvin *rege al Ungariei, al Daciei* etc., oficializând un plan statal (pontifical), început cel târziu la căderea Bizanțului¹⁸, imperiul pe care tatăl lui Matia, pretinsul *Basarab*, Iancu de Hunedoara era acuzat că-l lăsase să moară¹⁹.

Eșuatul demers – întemeiat precum alte deplorabile tentative pe așa-zisul clivaj dintre *diaspora* și „patria coruptă” – ar merita o analiză mai amănunțită, fie și numai deoarece reprezenta și profanarea memoriei unui distins academician (lovitura finală trebuia să vină într-un volum dedicat memoriei profesorului Nicolae Edroiu)²⁰. Nu considerăm însă că este nici locul, nici momentul pentru aceasta. Vom folosi, în schimb, prilejul oferit de tendențioasa tentativă de anihilare a ideii de știință, în definitiv, pentru a puncta câteva detalii evidențiate în ultimul timp.

Descoperirea celebrului mormânt voievodal (nr. 10) din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, petrecută în 1920²¹, stârnește discuții și acum întocmai ca în urmă cu 100 de ani. Fără a relua întregul istoric, reamintim că mormântul a fost atribuit de către Virgiliu Drăghiceanu – descoperitorul acestuia, lui Radu Negru, adică voievodului Radu I (1377–1382), părere îmbrățișată atunci, în ciuda mai multor critici, de către majoritatea specialiștilor, dar nu numai. Se cuvine să amintim și identificarea cu Basarab I, mai ales datorită greutății numelui celui care o susținea, și anume Nicolae Iorga.

Odată cu reluarea cercetărilor arheologice în anii 1967–1973, care aveau să scoată la iveală ruinele unei biserici mai vechi (Argeș I – a cărei existență fusese presupusă în anii 1930²²) sub actuala biserică domnească (Argeș II), semnele de întrebare care persistau asupra mormântului încă din perioada interbelică își găsesc materializarea într-o altă identificare, și anume voievodul Vladislav-Vlaicu

¹⁵ Vezi chiar și Monok 2002, p. 126 (analiza Paolei di Pietro Lombardi), p. 152 (imaginea stemei), p. 250 (analiza Mariannei Rozsondai).

¹⁶ După cum se știa, cel târziu, de la Cernovodeanu 1977, p. 67.

¹⁷ Vezi referirile privind data morții „voievodului transalpin Alexandru” (Dincă 2020, p. 148–149).

¹⁸ Pop 2020.

¹⁹ De exemplu, Priebatsch 1894, nr. 137, p. 216.

²⁰ Un exemplu elocvent: Mureșan 2019; vezi și Mureșan 2020.

²¹ Drăghiceanu 1917–1923a; Drăghiceanu 1917–1923b.

²² Sacerdoțeanu 1935.

(1364–1377). Opinia, deși nu era întru totul nouă²³, s-a conturat mai puternic²⁴ chiar în perioada premergătoare săpăturilor arheologice din interiorul bisericii, ceea ce spune multe... A căpătat însă consistență (și gir arheologic) prin apariția, în primul rând, a lucrării monografice dedicate Argeșului²⁵, dar și printr-o serie de numeroase alte studii²⁶, în timp ce, în biserică, o plăcuță cu numele voievodului era pusă la locul mormântului, alături de o lespede de piatră, atribuită și ea tot lui Vlaicu-Vodă, chestiunea dobândind în felul acesta, în rândul populației, attribute de lucru judecat și fără drept de recurs. Noua identificare părea să fie pe placul tuturor, în acord cu doctrina/tendențele anilor 1970–1980 – un domn temerar și independent, nepotul lui Basarab, învingătorul ungarilor la Posada, el însuși victorios în 1368 în confruntarea cu aceștia și, mai presus de toate, ortodox, care nu ezita să-și înfrunte mama vitregă – atotputernica Doamnă Clara, catolică, de neam maghiar desigur, după cum ne sunt înfățișate faptele, încă de la începutul secolului XX, de către Alexandru Davila, în celebra sa piesă de teatru, devenită între timp materie de studiu în manualul de limba română din clasa a VIII-a. Este explicabil astfel, poate, de ce nu a existat o reacție științifică atunci, dar nici în anii '90, când alte subiecte erau mult mai fierbinți – în special cele de istorie contemporană, cu implicații adânci în societatea românească abia descătușată de regimul totalitar.

Acalmia care domnea în jurul problematicii s-a destrămat în vara anului 2012, când redeschiderea mormântului și efectuarea mai multor analize interdisciplinare (măsurători antropologice, ADN, radiocarbon, analize metalografice etc.)²⁷, coroborate de observațiile asupra condițiilor de descoperire și, mai ales, asupra mobilierului funerar, au condus la o nouă atribuire ipotetică, și anume unui voievod pe nume Alexandru (aparent nu Nicolae Alexandru, ci un frate mai vârstnic al acestuia). După o serie de date pe care nu le mai reluăm aici, domnia acestuia, în opinia noastră, s-ar plasa între circa 1338²⁸ și 1356. De aici a decurs o serie de multe alte interpretări, poate nu întotdeauna suficient de argumentate, și identificări ipotetice ale celorlalte morminte de la Argeș – toate găsimdu-și locul într-un volum în care autorii s-au străduit să reunească datele biologice, arheologice și istorice ale subiectului²⁹.

²³ Fusese exprimată în perioada interbelică, dar fără mare ecou, de către Constantin Kogălniceanu (Kogălniceanu 1928).

²⁴ Chihaiia 1963; Chihaiia 1969.

²⁵ Constantinescu 1984.

²⁶ Constantinescu 1970; Constantinescu 1971; Constantinescu 1977–1978; Constantinescu 1981; Constantinescu 2010.

²⁷ Operațiunea s-a desfășurat într-un cadru mult mai larg, care viza analiza mult mai multor eșantioane din necropole, aparținând diverselor epoci, de pe teritoriul României. Vezi *GENESIS – „Evoluție Genetică: Dovezi noi în studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu”* (*Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Bio-molecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times*).

²⁸ Onciul 1899, p. 175–176, 180–188; Kogălniceanu 1912, pl. I.

²⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017. Desigur, orice neajunsuri sunt imputabile doar autorilor, inclusiv faptul că volumul a apărut fără să conțină o serie de corecturi operate înainte de tipărire (mai mult decât o erată), care, cu siguranță, ar fi îndreptat unele confuzii, eroare regretabilă pe care ne-o asumăm.

Cum era și firesc, reacțiile nu au întârziat să apară, încă din vara anului 2012, la simpla idee de reexaminare a mormântului 10, unele exprimate la un nivel științific academic, altele de-a dreptul jignitor la adresa celor care au îndrăznit să conteste autoritatea lucrului judecat. Nu ne propunem să răspundem în rândurile de față tuturor criticilor, ci doar să punctăm anumite lucruri care ne-au scăpat ori s-au disipat în multitudinea capitolelor, paginilor și notelor din volumul apărut în 2017. De altfel, am subliniat întotdeauna că mai lipsesc elemente pentru a tranșa diversele probleme iscate în jurul Bisericii Domnești de la Curtea de Argeș, dar există argumente – și nu puține – ca măcar o parte dintre ideile prezentate de noi să se apropie de realitatea istorică.

Recent însă, ca o reacție la cartea noastră³⁰, și implicit la identificarea propusă de noi, un nou articol³¹ reevaluează poziția stratigrafică a mormântului, efectuând totodată o minuțioasă analiză morfologică și artistică a unuia dintre inele (considerat de noi ca fiind inelul principal), chestiuni pe care le apreciem ca binevenite, fie că acceptăm sau nu concluziile. Autorii studiului, în ceea ce privește identificarea personajului din mormântul 10 (în fond chestiunea cea mai dezbătută), ajung la concluzia lui V. Drăghiceanu din anii 1920, repunându-l în mormânt pe Radu I. Poate că această luare de poziție era mult mai utilă acum câteva decenii, când în mormântul 10 era întronat „oficial” Vladislav-Vlaicu, dar nu stăm să întrebăm autorii de ce acum și nu atunci? Oricum, mai bine mai târziu decât niciodată. Avem încă o dovadă că subiectul este departe de a fi tranșat, lipsind verigi care așteaptă să fie închise...

Până atunci însă, să revedem dacă poziționarea stratigrafică și, implicit, identificarea personajului sunt atât de clare pe cât ne lasă să înțelegem autorii studiului menționat. Referitor la stratigrafia din interiorul bisericii există o sursă primară – „secție în pardoselile bisericii cu prilejul săpăturilor din 1920” – a lui V. Drăghiceanu, care ne-a și atras atenția la început în privința reevaluării mormântului 10, și cercetările lui N. Constantinescu, desfășurate în interiorul bisericii în anii 1969–1971.

Reamintim pe scurt observațiile lui V. Drăghiceanu, pornind de la sarcofagul în care era depus decedatul din mormântul 10, suprapus de: capacul sarcofagului, „pecetia de bolovani deasupra capacului sarcofagului”, mortar pardoseala I, pământ, mortar pardoseala II, cărămizi pardoseala II, nisip, lespezi pardoseala III³² (fig. 1/3). Acea succesiune stratigrafică raportată la mormântul 10 este considerată adesea idealizată, deoarece V. Drăghiceanu, cel puțin în zona mormântului, ar fi lucrat în suprafață, suprapunând apoi schematic deasupra acestuia straturile observate în naosul

³⁰ Paradoxal, însă nu și la lucrările lui N. Constantinescu, mai vechi sau mai recente, în ciuda faptului că, în final ajunge la concluzii diferite față de acesta. *Ignoratio elenchi* sau vechea zicală românească „corb la corb nu-și scoate ochii”...

³¹ Bătrîna, Bătrîna 2020.

³² Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29.

bisericii, ceea ce și pare adevărat (fără a avea o dovadă concretă în acest sens), dar straturile există ca atare.

Stratigrafia surprinsă în interiorul bisericii de către N. Constantinescu, desigur, nu în zona mormântului 10, unde nu mai era posibil, ci acolo unde au fost porțiuni neafectate de săpăturile din 1920, arată astfel: pământ galben purtat compact, provenind de la săparea șanțurilor fundațiilor bisericii Argeș II; nivelul de construcție al Bisericii Argeș II; nivel moloz, provenind de la demolarea bisericii Argeș I (uneori și pământ); mortar masat (în biserica Argeș II = patul pardoselii 1), în unele locuri păstrându-se și cărămizile din paviment; după care urmează două nivelări, un strat de nisip și dalajul din 1930³³.

Comparându-le, observăm că peste stratul de bolovani („pecetia mormântului” la V. Drăghiceanu), ceea ce ar corespunde (parțial sau teoretic) stratului de nivelare compus din moloz (la N. Constantinescu), la ambii apare un strat de mortar considerat suport al primei pardoseli (uneori păstrându-se și cărămida), după care urmează situații asemănătoare: două nivelări (în secolul al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea), nisip și dalajul din 1930 la N. Constantinescu, respectiv pământ (nivelare?), mortarul și cărămizile pardoselii 2, nisip și lespezile pardoselii 3 la V. Drăghiceanu.

Departate de a ignora, după cum se insinuează, prețioasele informații oferite de săpăturile lui N. Constantinescu, observăm faptul că **nicăieri nu găsim un raport între nivelul de construcție și cel al pardoselii bisericii Argeș I și gropile mormintelor** (indiferent de datarea și atribuirea acestora). V. Drăghiceanu nega existența acestei biserici, iar situația arheologică, mult deranjată, din vremea săpăturilor lui N. Constantinescu nu i-a permis acestuia asemenea observații³⁴.

De altfel, singurul mormânt atribuit ipotetic de către N. Constantinescu bisericii Argeș I (situat în exteriorul acesteia, dar în interiorul bisericii Argeș II) este mormântul 1, aflat la adâncimea de 1,00 m, conform lui V. Drăghiceanu și 0,70-0,92 m, conform șanțurilor identificate de N. Constantinescu³⁵. Adâncimile pe care le indică V. Drăghiceanu sunt date, cel mai probabil, de la cota de călcare în biserică din timpul lucrărilor sale din 1920 și reprezintă adâncimile secțiunilor („șanțurilor”) și nu ale gropilor mormintelor. Din aceste valori, pentru a ne apropia de adâncimile gropilor, trebuie să scădem măcar nivelările și pavimentele ulterioare secolului al XIV-lea,

³³ Constantinescu 1984, p. 48, fig. 16; p. 85, fig. 37/1, 3, 4; p. 93: într-o singură secțiune, nivelul de construcție al bisericii Argeș II se așterne direct peste pământul neumblat sau peste o pungă cu moloz de la demolarea primei biserici (Fig. 37/2).

³⁴ Acest raport strict, în ciuda faptului că sunt menționate diverse elemente de stratigrafie referitoare la Argeș I, nu rezultă, oricât ne-am strădui (în ciuda „vârstei deplinei maturități profesionale”), din stratigrafia sitului, realizată cu mult efort de către N. Constantinescu (1984, p. 48, fig. 16; p. 85, fig. 37; p. 87, fig. 40), cauza fiind, de fapt, distrugerea legăturilor între contextul arheologic al gropilor mormintelor și cel al bisericii, înainte de cercetările domniei sale. De aici intervine și dificultatea de a atribui, uneia sau alteia dintre biserici, mormintele aflate în Argeș I.

³⁵ Constantinescu 1984, p. 94–95.

adică circa 40 cm (după stratigrafia lui V. Drăghiceanu) sau 23–30 cm (după cea a lui N. Constantinescu). O posibilă explicație privind aceste discordanțe, dincolo de acribia măsurătorilor și a metodei lui N. Constantinescu, poate consta în faptul că au avut repere ușor diferite – cota pavimentului existent în 1920 a fost modificată ulterior în 1930 („fost dalaj 1930” – după cum indică planurile lui N. Constantinescu)³⁶. În oricare dintre variante însă, rezultă pentru mormântul 1 o adâncime a gropii cuprinsă între 0,60-0,69 m. Exemplele ar putea continua și cu alte morminte unde V. Drăghiceanu indică punctual (cu rezervele de rigoare privind reperele) adâncimi cuprinse între 1,00-1,53 m (scăzând cei circa 40 cm, ar rezulta adâncimi ale gropilor mormintelor cuprinse între 0,60-1,13 m!)³⁷, ceea ce demonstrează că gropile mormintelor puteau fi uneori, dacă nu cel mai adesea, și mai puțin adânci de 1,00 m³⁸. Menționăm însă în mod special mormântul 1, deoarece există și verificarea făcută de către N. Constantinescu, în zona în care s-a aflat mormântul, ba mai mult, faptul că îl consideră, după toate aparențele, ca fiind al unui prelat aflat în serviciul Curții, înhumat înainte de construirea bisericii Argeș II³⁹.

Revenind la mormântul 10 și la schema stratigrafică prezentată de către V. Drăghiceanu, care ne arată că peste sarcofagul, înalt de 50 cm, era o lespede/capac de 16 cm, peste care se afla un strat de 25 cm, format din bolovani, cărămizi și mortar, suprapus de un strat de mortar, gros de 5 cm, al unei pardoseli⁴⁰ („patul primului paviment de cărămidă din biserica Argeș II”)⁴¹, urmând apoi celelalte straturi pe care nu le mai amintesc acum; precizez că nicăieri nu am spus că fața acelei lespezi (de 16 cm) se afla la aceeași cotă de nivel cu a pardoselii bisericii Argeș I, rezultând adâncimea de 66 cm pentru complexul funerar⁴². **Necunoscând relația dintre nivelul de călcare din interiorul bisericii Argeș I și cel de la care s-a săpat groapa mormântului 10**, putem face desigur presupuneri privind adâncimea acesteia sau ceea ce se afla amenajat deasupra – inclusiv prezența unei lespezi funerare adecvate rangului decedatului de felul celor existente la Argeș (dar poate nu atât de voluminoasă încât să diminueze spațiul necesar procesului liturgic, precum cea care îi este atribuită, cu mai mult sau mai puțin temeii, și se află și astăzi depusă în locul respectiv).

³⁶ În decurs de un secol, în interiorul bisericii, s-au succedat trei pavimente la cote diferite: 1920 (pavimentul făcut în secolul al XIX-lea); 1930 (dalajul de la încheierea lucrărilor); anii '70 (pavimentul actual).

³⁷ Vezi mormintele 6, 8, 9, 11, 14 (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 142, 145, 147).

³⁸ De pildă, un mormânt cercetat de N. Constantinescu, dintre cele situate în pronaosul bisericii (datat post circa 1750) avea groapa adâncă de 0,70 m (Constantinescu 1984, p. 103).

³⁹ Constantinescu 1984, p. 95.

⁴⁰ Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29.

⁴¹ Constantinescu 1984, p. 93.

⁴² Presupunerea îi aparține lui A. Bătrîna (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 135 cf. Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 44).

Domnul A. Bătrîna, a cărui experiență arheologică în materie de cercetare a lăcașurilor de cult medievale din spațiul extracarpatic și a necropolelor din interiorul lor este de necontestat⁴³ (fapt autosubliniat cu modestie de vreo trei ori pe parcursul articolului)⁴⁴, consideră bizară interpretarea noastră referitoare la contextul stratigrafic în care se afla mormântul 10. Domnia sa, pornind de la prezumția (corectă în esență, nu însă și obligatorie⁴⁵, dar oricum greu de precizat în absența raportului dintre gropile mormintelor și nivelul de călcare din biserica Argeș I) că groapa trebuia să fie adâncă de circa 1,00 m, a presupus că acel moloz des menționat (aflat peste lespede sarcofagului) a fost recuperat cu grijă în timpul săpării gropii⁴⁶ (separat de pământ – n.n.) și pus apoi (cu mortar – n.n.) peste lespede⁴⁷ în maniera descrisă de V. Drăghiceanu⁴⁸. Din această descriere este mai greu de crezut că materialele provin din stratul cu moloz de nivelare a terenului și au fost găsite „întâmplător” în timpul săpării gropii mormântului! Experiența practică ne arată că molozul de nivelare trebuie să fie bine mărunțit pentru a putea fi întins, nu să conțină asemenea materiale greu de utilizat pentru scopul menționat. În plus, este ignorată total precizarea clară a lui V. Drăghiceanu că peste capacul sarcofagului „se află zidit un zid de bolovani, prins la colțuri de **bucăți mari de piatră tuf-calcar ce s-a întrebuințat și în apareiajul bisericii**”, din care rezultă, fără echivoc, că alături de resturi de la demolarea primei biserici (a cărei existență nu o cunoștea, dar dovedită ulterior), „bucată mare dintr-o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe muche”⁴⁹,

⁴³ Exceptându-l pe A.A. Rusu, care are altă părere referitoare la săpăturile lui A. Bătrîna de la Mănăstirea Bistrița: „Gustul amar al verificărilor de performanță anterioară” (https://m.facebook.com/photo.php?fbid=4624228324296435&id=100001279408825&set=a.1967367426649218&source=48&__tn__=EHH-R, accesat la 28.10.2020), opinie pe care însă noi nu o împărtășim.

⁴⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 130, 133, 135; poate simplă repetiție sau din dorința ca argumentul autorității experienței științifice să prevaleze față de cel al argumentelor propriu-zise.

⁴⁵ După cum am arătat mai sus, pot exista și gropi de morminte cu profunzimea de maximum 0,70 m. Adâncimea este importantă, dar nu poate fi absolutizată în absența nivelului de la care s-a săpat groapa. Nu putem stabili în niciun caz acest nivel în funcție de o adâncime standard a gropii de 1,00 m.

⁴⁶ „În mod evident, recuperarea din nivelul de defecare al primei biserici (Argeș I) – în timpul săpării gropii mormântului 10 (...)” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136).

⁴⁷ În mod curios, A. Bătrîna la reconstituirea profilului gropii mormântului 10, invocând descrierea lui V. Drăghiceanu, consideră că de-o parte și de alta a sarcofagului (și nu doar pe capac, ci până la fundul gropii – n.n.) se afla o „umplutură de moloz, bolovani” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 154, fig. 1), ceea ce nu reiese însă nici pe departe din scrierile lui V. Drăghiceanu (*cf.* Drăghiceanu 1917–1923b, p. 136, 138).

⁴⁸ (...) „se află zidit un zid de bolovani, prins la colțuri de bucăți mari de piatră tuf-calcar ce s-a întrebuințat și în apareiajul bisericii. Spre picioare se află zidită o cărămidă mare de 33 × 26 × 5 cm, apoi o bucată mare dintr-o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe muche, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile 28,5 × 14 × 4 cm, restul zidului bolovani prinși în mortar” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 138).

⁴⁹ Foarte interesant este faptul că, în 1963, înainte de descoperirea bisericii Argeș I, P. Chihaia considera, în mod corect, că restul de boltă provenea de la o biserică mai veche (a cărei existență o

la „zidirea pecetii mormântului” au fost utilizate și materiale folosite la construirea actualei biserici. Acestea nu aveau însă cum să se afle în **stratul de nivelare compus doar din moloz provenit de la biserica Argeș I și pământ**, potrivit observațiilor lui N. Constantinescu⁵⁰. Deci cine pe cine ignoră și ce anume se dorește a fi ignorat?

Domnul A. Bătrîna ne explică profesoral că asemenea „materiale de construcție rezistente, de felul celor amintite, și utilizarea lor drept umplutură a gropii de mormânt aveau menirea să împiedice tasarea acesteia, dar și să disimuleze sarcofagul în fața unor eventuali violatori”. Peste această depunere, urma stratul de mortar, reprezentând prima pardoseală a bisericii Argeș II, ale cărui rosturi în opinia domniei sale (iarăși) nu le-am interpretat corect: „nu au sesizat faptul că această șapă de mortar, care suprapunea mormântul 10, care a nivelat suprafața umpluturii, întrucât, nu conținea amprente (poza) unor cărămizi, au confundat-o cu suportul de mortar al primei pardoseli a bisericii Argeș II, prezent în alte suprafețe”⁵¹. Afirmția se referă atât la V. Drăghiceanu, cât și la noi (dar nu și la N. Constantinescu!) și, fără a ne disculpa, credem că eventual doar V. Drăghiceanu ar fi putut face o asemenea observație în timpul săpăturilor⁵². Nu ni se spune însă unde a observat A. Bătrîna lipsa amprentelor cărămizilor, care nu este menționată nicăieri, sau o presupune pe baza unor analogii din vasta experiență a domniei sale?!

În opinia respectivă, șapa de mortar avea rolul să niveleze suprafața umpluturii pentru a putea fi amplasat un masiv monument funerar, care a ajuns să fie realizat și poziționat. Surprinde foarte mult afirmația lui A. Bătrîna că V. Drăghiceanu este cel ce a dislocat masiva piatră tombală care se afla deasupra mormântului⁵³. Nu rezultă de nicăieri că această piatră funerară suprapunea mormântul, ba dimpotrivă informațiile sunt că ea se afla (evident în poziție secundară) în tinda bisericii, înainte de a începe

postulase Sacerdoțeanu în 1935) și fusese „încastrat în platforma de bolovani nu mult după ridicarea actualului monument” (Chihaiia 1963, p. 55–56).

⁵⁰ Reluăm pe scurt observațiile lui N. Constantinescu referitoare la acest strat (cu grosimi variabile) care suprapunea nivelul de construcție al bisericii Argeș II: „se constată o nivelare masivă cu moloz (provine tot din biserica Argeș I) sau cu pământ în partea de SV a naosului, care s-a întins apoi, subțindu-se către NE și E (...) peste această nivelare se înregistrează o dungă compactă de mortar – patul primului paviment de cărămidă din biserica Argeș II (...)” (Constantinescu 1984, p. 93).

⁵¹ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136.

⁵² Drăghiceanu indică, ce-i drept nu foarte precis, existența unei pardoseli de cărămidă „aflată mai ales spre picioarele blocului” (mormântul 10 – n.n.), care, după cum afirmă, i-a „dat siguranța că dacă aici va fi un mormânt el va fi neprofanat” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 138) – deci probabilitatea să fi existat o pardosea de cărămidă în acel loc este mai mare, contrar celor afirmate de A. Bătrîna.

⁵³ „Drăghiceanu ar fi dislocat bine-cunoscutul monument funerar, care a suprapus mormântul 10 reprezentat de un bloc masiv de piatră, de formă paralelipipedică, care a fost lucrat și decorat de meșterul pietrar în tehnica reliefului plat, cu motive vegetale și geometrice, care își găsesc analogii în mediul artistic bizantino-balcanic. Astfel, pe fețele laterale sunt redați arbori stilizați, cu coroane în forme de palmete. La rândul său, fața principală este împodobită „cu un arbore încununat de o rozetă în formă de stea cu douăsprezece colțuri” în „al cărui centru” este reprezentată „o rozetă-vârtej” [...]” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136).

săpăturile arheologice în 1920⁵⁴. Desigur, erori de citire a informației pot fi făcute oricând și la orice vârstă în ciuda enormei experiențe profesionale pe care o clamează domnia sa.

De altfel, indiferent de mormântul pe care l-a suprapus, această piatră a mai fost dislocată de cel puțin două ori (înainte de lucrările desfășurate între 1911–1930) cu prilejul refacerii pavimentelor la mijlocul secolului al XVIII-lea și în veacul următor (1827–1851), în urma uneia dintre aceste lucrări fiind depusă în tinda bisericii. De ce nu a mai fost pusă pe locul de origine, rămâne un mister!!!

De asemenea, am fi fost curioși să aflăm părerea doamnei și domnului Bătrîna referitor la explicația lui N. Constantinescu (în fond cel care a avut ocazia să cerceteze interiorul bisericii cu metode net superioare lui V. Drăghiceanu, dar nu și microzona unde se afla mormântul 10, după cum a subliniat de mai multe ori) privind amenajarea gropii mormântului 10. Reamintim că domnia sa considera mormântul 10 ca fiind cel al lui Vladislav-Vlaicu, ctitorul bisericii Argeș II⁵⁵, și, în această calitate (comparativ cu celelalte morminte voievodale – n.n.), ar fi avut un complex funerar pregătit din timpul vieții, astfel explicându-se prezența fragmentului de boltă identificată deasupra capacului sarcofagului de către V. Drăghiceanu⁵⁶. Deci, ar fi fost o construcție intenționată (chiar din timpul vieții voievodului, dacă înțelegem corect explicațiile lui N. Constantinescu, pe care le luăm în considerare, însă nu suntem și obligați să le acceptăm) și nu un moloz găsit întâmplător în timpul săpării gropii și refolosit ulterior la umplerea acesteia (potrivit lui A. Bătrîna, părere cu care, de asemenea, nu suntem de acord).

Aceeași piatră funerară este atribuită mormântului 10 atât de N. Constantinescu, cât și de A. Bătrîna, dar personajul care se odihnește sub ea diferă – Vlaicu-Vodă, respectiv Radu I. N. Constantinescu aduce în sprijinul afirmației și faptul că pe piatră ar fi existat o inscripție cu numele lui Vladislav-Vlaicu, martelată cândva în timp⁵⁷.

⁵⁴ „De fapt, peste acest mormânt (nr. 10 – n.n.) trebuie să fi fost așezată piatra (fig. 40–42) care, de asemenea, **se află în tinda bisericii azi**, decorată foarte orientat cu ornamentație în méplat pe ambele laturi lungi, cu o rozetă și un arbore pe fața de deasupra și cu o cruce pe fața dinspre picioare (...)” (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 49). Dacă V. Drăghiceanu ar fi avut indicii clare legate de poziționarea pietrei în interiorul bisericii înainte de începerea lucrărilor sale, cu siguranță ar fi menționat.

⁵⁵ Suntem de acord, potrivit datelor actuale, că Vladislav-Vlaicu este ctitorul bisericii Argeș II, cel mai probabil, în intervalul 1365–1369, dar nu și cu faptul că acesta se odihnește în mormântul 10.

⁵⁶ „Iar restul de «boltă» (...) nu era altceva decât un arc de descărcare transversal menit, împreună cu «zidul», să suporte nu atât pardoseala (...), ci mai ales masiva piatră tombală menită să acopere M 10!! (...) Ipoteză plauzibilă: sarcofagul, în întregul său, a fost din construcție lucrat și pregătit în timpul vieții ctitorului (materialul din «zid» și cărămizile arcului depozitat chiar în cutia sarcofagului)” (Constantinescu 2015, p. 21).

⁵⁷ „pe aceeași față superioară a pietrei, încadrând pe două șiruri tulpina pomului vieții, se afla o inscripție cu litere în relief, ulterior răzuită!!! Inscripția (...) prelua inscripționarea din Tabloul votiv privindu-l pe ctitor, Vladislav I-Vlaicu, cu date la zi privind încetarea sa din viață. Martelarea de pe piatră, căci așa ceva s-a întâmplat, ține de vremea când Vlaicu Vodă-Ctitorul a fost dislocat din

A. Bătrîna, pornind de la ipoteza lui V. Drăghiceanu, ajunge la concluzia că mormântul 8, foarte profanat, – în care „s-au găsit, spre cap, fragmente dintr-o inscripție funerară”, care îngăduie lectura < Vladislav întru Hristos > – este cel în care a fost depus trupul neînsuflit al ctitorului bisericii Argeș II, domnitorul Vladislav I⁵⁸. Există însă opinia, exprimată mai demult, că fragmentele de litere au fost arbitrar asociate și, prin urmare, nu acesta este mormântul lui Vladislav-Vlaicu⁵⁹.

Interesant cum aceeași sursă (jurnalul săpăturilor lui V. Drăghiceanu) și același artefact (piatra tombală) îngăduie interpretări diferite experimentațiilor arheologi invocați. De ce nu ar putea exista atunci și alte explicații, alte ipoteze, în pofida convingerilor de moment că am reușit să înțelegem și să reconstituim în mod corect („pertinent” și „competent” în exprimarea lui A. Bătrîna) o anumită poziție stratigrafică?

Este de presupus, admițând scenariul invocat de către A. Bătrîna, că toate gropile practicate în biserica Argeș II (anticipând că domnia sa atribuie mormintele voievodale în mod „tradițional” bisericii Argeș II) au urmat același tipic. Din păcate însă, nu avem o confirmare arheologică a acestui fapt și nu din pricina „neglijenței” lui V. Drăghiceanu sau a neatenției lui A. Ioniță, ci pentru faptul că toate erau deranjate/jefuite/profanate⁶⁰ (de către „eventualii violatori” pe care îi avea în vedere și A. Bătrîna).

Oare de ce mormântul 10 a fost găsit intact și celelalte morminte nu⁶¹, dacă ar fi beneficiat de același tratament funerar și ar fi avut aceeași vizibilitate în biserica Argeș II? Să se fi terminat „materialele de construcție rezistente care împiedicau tasarea pământului și le disimulau în fața violatorilor”? Să fi fost profanatorii mai perseverenți cu celelalte morminte și mormântul 10 a scăpat din întâmplare? Adică tocmai cel considerat de foarte mulți a fi ctitorul? Să se fi împiedicat de greutatea acelei pietre

Biserica Domnească, înlocuit cu miticul Radu Negru” (Constantinescu 2015, p. 27). Vezi și Chihaia 1969, p. 148.

⁵⁸ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 151.

⁵⁹ Chihaia 1963, p. 62; Chihaia 1969, p. 142–143, 158–159, care pornește de la îndoiala exprimată anterior de N. Iorga.

⁶⁰ Mormintele au avut de suferit în urma a cel puțin trei evenimente militare desfășurate în anii 1611, 1737, 1788 (Chihaia 1969, p. 163–165). În opinia noastră, nu este exclus însă ca unul sau două morminte să fi fost afectate mai timpuriu, în vremea conflictului dinastic, din anii 1395–1396, dintre Mircea cel Bătrân și Vlad Uzuratorul.

⁶¹ Excepție mai face amintitul mormânt 1, găsit neprofanat (conform lui Drăghiceanu 1917–1923b, p. 145), dar ușor deranjat de către constructorii bisericii Argeș II (așa explicându-se urmele de profanare constatate, dar nemenționate clar, de expertiza asupra oaselor, cf. Rainer 1917–1923, p. 153–154, fig. 166/1–5), care au încercat însă să-l cruțe, deși se afla pe traseul zidului radier și cu siguranță nu era marcat în niciun fel în actuala biserică (mormânt atribuit oare întâmplător de către N. Constantinescu bisericii Argeș I?).

funerare⁶², care îi este de multă lume atribuită și pe care A. Bătrîna considera că a dislocat-o de la locul ei, în 1920, V. Drăghiceanu? Nimic din toate acestea. Și atunci ne întoarcem la părerea noastră inițială, că **acest mormânt, singurul cu sarcofag, a fost „sigilat” intenționat cu resturi de zidărie prinse cu mortar provenind de la biserica Argeș I după demolarea acesteia, dar și cu materiale folosite la construirea noii biserici (Argeș II) în care nu mai era vizibil.** Dacă personajul din sarcofag s-a numit Alexandru, iar pe unul dintre inele era inscripționat AL WA sau nu, este mai puțin important în acest stadiu al discuției..., existența sa în istoria începuturilor Țării Românești, susținută de multe alte dovezi, este însă indiscutabilă.

Pentru motivele arătate anterior, considerăm că reconstrucția mormântului 10 propusă în articolul semnat de către Lia și Adrian Bătrîna este pur teoretică⁶³, probabil influențată de analogii (știute de domniile lor, dar ne reprezentate cititorilor), care diferă însă de realitățile arheologice din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș așa cum le cunoaștem astăzi prin intermediul săpăturilor lui V. Drăghiceanu și N. Constantinescu.

Paralela cu biserica de la Rădăuți (tot cu două faze, tot „Sfântul Nicolae” și tot domnească) –, cercetată exemplar din punct de vedere arheologic de către doamna și domnul Bătrîna⁶⁴, ne arată o firească succesiune a înmormântărilor (indiferent de identificările genetice) în biserica timpurie de lemn (faza I), continuând în biserica de piatră (faza II) după construirea acesteia. Acest scenariu logic nu se regăsește, paradoxal, și la Curtea de Argeș, în ciuda vechimii mai mari a centrului voievodal de aici, nimeni nu atribuie vreun mormânt princiar bisericii Argeș I, adică pe toată durata de mai bine de 100 de ani a existenței sale în acest lăcaș nu și-a găsit odihna nicio față domnească, după care însă se „înghesuie” cu toții între 1369 și 1385 în splendida biserică Argeș II. Pornind și de la similitudinile cu situația de la Rădăuți, credem că și la Argeș faptele s-au petrecut asemănător, unul sau mai multe morminte aparțin de fapt bisericii Argeș I, opinie pe care am încercat să o prezentăm în volumul apărut în 2017, cu toate neajunsurile sale. Desigur, lipsesc încă multe elemente⁶⁵ pentru ca argumentele noastre să fie de nerepans, dar „construcția” schițată constituie un scenariu care îndeamnă la meditație. De aceea credem că ne-am atins obiectivul prin apariția oricărei reevaluări istoriografice a subiectului, indiferent dacă infirmă sau confirmă punctele noastre de vedere, care, în fond, sunt doar ipoteze de lucru.

⁶² Pentru a înlătura ideea, prezentă în mai multe medii, că greutatea acelei pietre a salvat mormântul de profanatori, deci obligatoriu ca lespede să-i fi aparținut (Chihaiia 1969, p. 146, cf. Chihaiia 1963, p. 47, cu o cu totul altă părere în care considera că „pietrele funerare ale mormintelor 10 și 12 s-au pierdut”, o părere perfect justificată și în opinia noastră), menționăm doar că, în iunie 2012, când mormântul a fost redeschis în vederea reexpertizării sale, aceeași lespede a fost relativ ușor îndepărtată cu ajutorul a două-trei persoane și al unei pârgii.

⁶³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 134–137, 154, fig. 1/1.

⁶⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012.

⁶⁵ Această lacună își are rădăcinile, în principal, în „păcatul originar” petrecut în timpul săpăturilor lui V. Drăghiceanu, care nu a observat existența unei biserici mai vechi.

Fig. 1. 1a–c. Inelul cu camee din mormântul 10 (după Drăghiceanu 1917–1923a, p. 64, fig. 60/62, scara 1:1, 2:1, 3:1); 2a–b. fotografii 2007; 3. stratigrafia – „secție în pardoselile bisericii” (după Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29).

Una dintre podoabele cele mai spectaculoase găsite în mormântul 10 din Biserica domnească de la Curtea de Argeș, alături de pafta, este inelul cu camee și cu inscripție talismanică preluată din evanghelie (Luca IV, 30): † IESUS AUTEM TRANSIENS PER MEDI(UM ILLORUM IBAT) (fig. 1/1a–c; 2a–b⁶⁶). Scrierea pe veriga inelului este cu caractere gotice (denumită și scriere lombardă), ceea ce arată că inelul a fost produs într-un atelier din nordul Italiei, în jurul mijlocului secolului al XIV-lea, fapt cunoscut și acceptat de toată lumea. Ceea ce a stârnit numeroase discuții, încă de la descoperirea sa, a fost în special inscripția de pe umărul inelului, interpretată cel mai adesea ca marcaj al meșterului orfevier. Timp de un secol, specialiștii, începând cu N. Iorga și V. Drăghiceanu, dar mai ales cu O.M. Dalton, la care ultimul a apelat, continuând cu P. Chihaia, M.M. Popescu⁶⁷, R. Theodorescu⁶⁸, N. Constantinescu, L. Dumitriu⁶⁹ – pentru a aminti doar pe câțiva dintre cei care și-au îndreptat atenția asupra podoabelor de la Argeș – au observat ori acceptat (fie și tacit) existența a patru litere – AL MA – interpretate ca Alexander Magister (prescurtare a numelui meșterului) sau Alexandru și Maria – ori chiar *ALMA* drept coruptelă/regionalism latinofon de la *anima*, folosit(ă) eminent în Portugalia, unde au supraviețuit templierii după 1310. În ceea ce ne privește, fără a ne aroga merite de specialiști în inscripții medievale (statut valabil pentru cel puțin unul dintre autorii articolului de față), pe baza materialelor publicate disponibile, am propus lectura AL-VA sau AL-WA, interpretat ca Alexandru Vaievod/Waievod. Ideea nu era întru totul nouă, după cum am menționat anterior, AL W citind și Grigore Ionescu în 1940⁷⁰. De asemenea, în volumul din 2017, imaginea de pe camee a fost considerată în mod eronat a fi un cap de bărbat cu turban, care ar corespunde capului de sarazin ștanțat (ca însemn de meșter) pe florinii emiși de regele Ungariei, Ludovic I de Anjou (1342–1382)⁷¹.

Doamna și domnul Bătrîna⁷² consideră inscripția de pe umărul inelului ca marcă de artist orfevier, compusă din două litere A și L și mai multe elemente, simbolizând o scenă de vânatoare, în care se distinge o palmă umană, un monticol,

⁶⁶ Mulțumim și pe această cale doamnei Luminița Dumitriu pentru fotografiile podoabelor din mormântul 10, pe care ni le-a pus la dispoziție cu multă generozitate.

⁶⁷ Popescu 1970, p. 60.

⁶⁸ Theodorescu 1976, p. 269–277.

⁶⁹ Dumitriu 2001, p. 56.

⁷⁰ Vezi mai sus.

⁷¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 387. Eroarea a fost sesizată încă de atunci și ar fi putut fi îndreptată cu ușurință înainte de apariția cărții. Pe baza fotografiilor, colegul Aurel Vilcu ne-a sugerat că imaginea seamănă cu o zeitățe feminină războinică, foarte asemănătoare cu imaginea Romei de pe monedele antice. Corectura nu a mai fost operată, printre alte motive fiind și acela că, prin această asociere, am fi putut fi acuzați că forțăm apropierea dintre Roma/Vatican și posesorul inelului din mormântul 10.

⁷² „Cunoștințele” dobândite ca meșter bijutier în autoimpusul exil canadian, cele de fost membru al Muzeului Național de Istorie a României, precum și conexiunile de orice altă natură i-au permis lui A. Bătrîna să examineze ca nimeni altul din punct de vedere morfologic inelul buclucaș...

lujerul unei plante, doi arbuști, un ogar și un șoim, toate dispuse pe o suprafață extrem de mică, după cum remarcau, de doar 0,1 cm². Pe camee se află imaginea unei matroane romane identificată cu Julia Maesa Augusta, bunica împăraților Elagabalus și Severus Alexander⁷³, idee cu care suntem de acord; în privința scenei de vânatoare, avem însă serioase rezerve.

Niciun semn de meșter, dintre cele cunoscute până acum (și nu sunt deloc puține), nu are o reprezentare atât de complexă precum cea propusă în articolul semnat de către doamna și domnul Bătrîna. Mai mult, spațiul extrem de restrâns, de doar câțiva milimetri pătrați, nu pledează deloc pentru scena propusă. Acele elemente pot fi interpretate în fel și chip (dovadă că unul dintre autorii articolului care postulează existența scenei de vânatoare se și abține)⁷⁴.

Din punct de vedere tehnic, o asemenea scenă, devenită vizibilă (dar foarte discutabilă) doar după ce imaginea a fost mărită de circa 20 de ori, nu putea fi realizată cu mijloacele secolului al XIV-lea⁷⁵. În fotografia inelului, mărită de circa 2–3 ori (inclusiv în imaginile prezentate de către Lia și Adrian Bătrîna)⁷⁶, presupusele elemente ale scenei apar tot continue, având aspect de litere, indiferent care sunt acestea și de semnificația lor (fig. 1/1a–c). Cu imaginea supramărită de câteva zeci de ori, cu mijloace moderne, elementele cu aspect de litere încep însă să „miște” și aici intervin două aspecte: primul constă în imposibilitatea realizării în ceară cu instrumentele (lentile și ustensile) veacului al XIV-lea a unei astfel de scene; cel de-al doilea constă în faptul că intervențiile de curățare/conservare la care a fost supus inelul în ultima sută de ani au afectat fracțiuni de milimetru (invizibile cu ochiul sau chiar cu lupa obișnuită, dar care ar putea fi constatate însă la o analiză metalografică, eventual cu ajutorul razelor X etc.)⁷⁷. Nu în ultimul rând, imaginea accesibilă privirii a mult discutatele semne, atât pentru purtătorul inelului din mormântul 10, cât și pentru contemporanii epocii sale era aceea de litere. În fapt, conta ceea ce se putea observa, nu o presupusă intenție a meșterului (fie el chiar un geniu al începutului Renașterii), imposibil de realizat, dar mai cu seamă de vizualizat, cu mijloacele secolului al XIV-lea.

⁷³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 142, 145–146, 155, fig. 2/1–5.

⁷⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.

⁷⁵ Reamintim că primii ochelari (cu lentile modeste din punct de vedere al capacității de mărire) sunt cunoscuți în Europa (chiar în Italia) la sfârșitul secolului al XIII-lea și abia din jurul anului 1600 apar primele instrumente mai performante (microscopul, telescopul) capabile să mărească de câteva zeci de ori (Frugoni 2001).

⁷⁶ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 155, fig. 2/1–2.

⁷⁷ Din experiența proprie, menționăm că analizele 2D XRF asupra unui cercel/verigă de tâmplă descoperit la Feldioara pentru care a existat **acces deplin**, efectuate sub coordonarea prof. Ph. Guillot (Centre Universitaire de Formation et de Recherche Jean-François Champollion, Albi, Franța), au pus în evidență atât reparațiile suferite de piesă în vechime, cât și intervențiile de conservare la care a fost supus obiectul după descoperirea sa în anii '90 (Ph. Guillot *et alli*, *The use of 2D XRF non destructive elemental analysis in the study of archaeological objects*, First Congress Arheoinvest, iunie 2011, Iași).

Autorii contribuției mai susțin că literele A și L trebuie citite separat, ca fiind inițialele meșterului, adică provin de la numele și prenumele acestuia, și nu ca o prescurtare de la Alexandru, motivând că, în perioada medievală, prescurtarea respectivă nu era uzuală. Să nu fi știut N. Iorga, D. Onciul, G. Brătianu etc. acest lucru, în ciuda faptului că le-au trecut prin fața ochilor mii de documente și inscripții medievale? Nu în ultimul rând îl reamintim și pe O.M. Dalton, autoritatea numărul 1 a vremii în materie de inele, utilizat ca referință principală la British Museum și în prezent (consultat intens de către V. Drăghiceanu)⁷⁸, care ar fi atras atenția dacă prescurtarea nu era în conformitate cu uzanțele epocii. Fără a intra în acest subiect, menționăm doar arhicunoscuta prescurtare IO/ω de la Ioan, desigur interpretabilă și aceasta⁷⁹.

Departate de a nu fi supus analizei inelul respectiv, este drept nu în volumul monografic apărut în 1984, ci într-un studiu elaborat ca o replică la părerile noastre, dar înainte de apariția cărții din 2017, N. Constantinescu citea, în interiorul stelei lui Melchisedec, tot AL VA, dar avea, desigur, o altă interpretare⁸⁰. Lia și Adrian Bătrîna nu au nicio reacție la opiniile noi exprimate de către N. Constantinescu, mulțumindu-se să constate că „arheologul Constantinescu nu mai consideră necesar să ia în discuție, în lucrarea sa cu caracter monografic, inventarul funerar deținut de înhumatul din mormântul 10”⁸¹, deși acesta analizează, chiar în monografie, nu inelele, ci paftaua și cordonul fastuos⁸², ajungând la concluzii interesante.

În dorința de a îndepărta orice conexiune spirituală între inel și purtătorul său din mormântul 10 s-a emis aserțiunea că inelul nu ar fi fost găsit în mormânt, pe motiv că V. Drăghiceanu nu ne prezintă o fotografie a decedatului cu inelele pe degete⁸³. Onestitatea lui V. Drăghiceanu nu a fost pusă însă la îndoială niciodată până acum; faptul că ar fi „îmbogățit”, deliberat sau din greșeală, inventarul funerar⁸⁴ din faimosul mormânt (singurul intact) pe care abia îl descoperise este greu de acceptat

⁷⁸ Drăghiceanu 1917–1923a, p. 59, 63, 65–66, 70.

⁷⁹ Tadin 1977.

⁸⁰ Potrivit acesteia: „(...) cele patru litere redau, prin constrângere (ca un fel de siglă, *singulae litterae*), o tainică și creștinească urare, adresată unui virtual posesor/purtător al inelului, de felul: AL VA / „Vreounuia care pe acest /inel/ l-ar purta, Sănătate!”/ sau AL VA / „Altuia care ar fi să-l poarte, Cu bine să fie!”/ sau AL VA > / „Străinului ce întâmplător ar purta acest /inel/ Sănătate!”/ Cu o asemenea atribuire (sacerdotală prin excelență, purtând girul lui Melchisedec (...))” (Constantinescu 2015, p. 24).

⁸¹ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 144.

⁸² Constantinescu 1984, p. 114–117.

⁸³ Constantinescu 2015, p. 22.

⁸⁴ Drăghiceanu consemnează (de două ori) existența a patru inele în mormântul 10 – „două mari moștenite și două personale, mai mici cari barau, pe degete, pe cele mari” (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 63–65, fig. 62–63, 65–66; pl. XII–XIII); „(...) având în două degete patru inele de aur (...) (unul cu perle și la mijloc cu o agată, unul cu un brilliant cu o inscripție inelară, unul cu un rubin și altul cu un cameu)” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 149–150, fig. 161).

de către opinia științifică⁸⁵. De aceea, a fost lansată ideea, bazată pe relatările *Cronicii pictate de la Viena* privind bunurile capturate de români în urma bătăliei de la Posada, că inelul ar putea proveni din pradă de război, respectiv că ar fi aparținut ipotetic dominicanului Petru, numit episcop la Argeș, căzut în luptă în 1330⁸⁶. Potrivit acestui scenariu, câteva decenii mai târziu, Vladislav-Vlaicu, devenit vodă între timp, avea să găsească inelul în tezaurul țării și, sedus de frumusețea artistică a acestuia, avea să și-l însușească și să se înmormânteze cu el. De ce ar fi ajuns să fie purtat de către nepot și nu de către bunicul Basarab (în fond cel ce l-a capturat, dacă acceptăm că inelul a fost al unui înalt prelat catolic) sau de către tatăl său (Alexandru)?... Să fie o chestiune de gust, o „cochetărie în plan politic cu catolicismul”⁸⁷ sau reprezintă o întrebare fără răspuns (ca multe altele de altfel)? Voievozii fondatori să fi fost oare niște pleșcuiitori care despuiau cadavrele învinșilor și se îngropau cu prada de război? O astfel de imagine este cel puțin macabră...

Există suficiente dovezi că primii domni ai Țării Românești dispuneau de relațiile și de mijloacele materiale necesare pentru a-și procura podoabele și costumele potrivite funcțiilor lor și în pas cu moda vremii.

Dacă dăm de o parte limbajul și invectivele, dorința lui N. Constantinescu de a apăra identificarea personajului din mormântul 10 cu Vladislav-Vlaicu este firească până la un punct, ea fiind, în fond, până în prezent, și părerea oficială încetățenită în ultima jumătate de veac. Aceasta luase locul, după cum am amintit la început, celei a descoperitorului mormântului, care vedea în mormântul 10 pe Radu I. „O necesară punere la punct”, cum el însuși precizează încă din titlu, împotriva identificării personajului cu un Alexandru Voievod aparent inexistent în cronicile țării, are motivație pentru N. Constantinescu și poate avea sens pentru foarte multe persoane care nu doresc să vadă că există încă multe semne de întrebare referitoare la oricare atribuire (inclusiv la cea propusă de noi).

Analiza inelului oferită de către doamna și domnul Bătrîna constituie, fără îndoială, un pas înainte (dincolo de unele malițiozități) și credem că ar putea fi urmată (acum că avertizările de la cel mai înalt nivel „să nu tulburăm somnul voievozilor” și ostilitatea cu care ne-am confruntat după deschiderea mormântului 10 în iunie 2012 par să se fi estompat)⁸⁸ de o nouă reevaluare *de visu* (dincolo de geamul vitrinei), însoțită

⁸⁵ I-au fost contestate în general metoda de săpătură (sau lipsa acesteia), viteza extrem de mare cu care a cercetat un monument de o asemenea valoare și, mai ales, faptul că a confundat ruinele unei biserici mai vechi cu substrucțiunile actualei biserici, dar niciodată calitatea sa umană.

⁸⁶ Constantinescu 2015, p. 24–26.

⁸⁷ Constantinescu 2015, p. 26.

⁸⁸ Vezi, de pildă, ecourile acestei ostilități și cum a fost receptată în străinătate chestiunea analizelor ADN din România într-un articol recent apărut în Serbia (Bogunović 2019, p. 177–180).

de analize metalografice⁸⁹, și a celorlalte podoabe de la Argeș. Un astfel de studiu ar fi demn cu siguranță de a fi inclus printre operele capitale ale oricărui specialist.

Inele cu inscripții religioase în limba latină sunt destul de des întâlnite la vârfurile feudalității (și nu numai) occidentale din secolele XIII–XV⁹⁰, dar foarte rar pe teritoriul Țării Românești⁹¹. După cunoștințele noastre, ele nu au fost descoperite până în prezent nici în Transilvania, ceea ce poate părea ușor surprinzător, și nici în Moldova. De aceea inelul acesta indică, în opinia noastră, o serie de conexiuni politice și spirituale avute de persoana care l-a purtat cu personaje importante din Europa Apuseană.

Eduard de Woodstock, prinț de Wales, „Prințul Negru” (1330–1376), este unul dintre cele mai cunoscute personaje care a avut un inel foarte asemănător tipologic cu inscripție identică, realizată în aceeași manieră, dar, din ceea ce știm până acum, fără să conțină și vreun nume de meșter⁹². În Europa mai există alte câteva inele medievale cu aceeași inscripție, diferite (mai mult sau mai puțin) tipologic (unele și cronologic), cu și fără însemne vizibile de meșter, ori cu numele primilor posesori, de regulă italieni, însă nu atât de faimoși⁹³. În pofida exemplelor cunoscute, suntem totuși departe de a le considera produse de serie largă (eventual, cele din argint ori fără piatră prețioasă ar putea fi încadrate astfel), care au ajuns în posesia beneficiarilor exclusiv prin intermediul negustorilor, după cum încearcă să ne convingă Lia și Adrian Bătrîna⁹⁴. Aprecierea noastră este valabilă, fără a exclude și alte piese, cel puțin pentru inelul aflat în discuție și cel al „Prințului Negru” (Eduard de Woodstock).

Ceea ce apropie însă cele două inele nu este doar asemănarea tipologică și identitatea inscripției, ci, foarte probabil, faptul că au ajuns în posesia celor două personaje, în opinia noastră, prin intermediul aceleiași surse, aproximativ în același timp.

⁸⁹ De pildă, o comparație metalografică (alături de cea morfologică) cu inelul „Prințului Negru” ar fi un indiciu pentru proveniența din același atelier. Dacă s-ar confirma, am avea un temei în plus să considerăm că inelele au fost comenzi papale cu scopul de a fi oferite celor doi prinți.

⁹⁰ Aceeași inscripție apare și pe unele monede de aur (tip *noble*), emise în secolele XIV–XV de către regii Angliei: Eduard III, Richard II, Henric V, Eduard IV.

⁹¹ Un singur inel cu o inscripție devoțională în limba latină pe chaton (*D<OMINUS>I<ESUS>T<ECUM>*), datând din jurul anului 1400, a mai fost găsit la Lerești, lângă Câmpulung (Anton-Manea 1996; Dumitriu 2001, p. 60, 128; Taf. 91/9). S-ar mai putea adăuga inelul lui Nan Udobă (mormântul 7) din Biserica Domnească de la Argeș, care poartă o inscripție religioasă pe verigă, dar în limba germană (*HILF GHOT*) (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 66–67, fig. 72; Dumitriu 2001, p. 120; Taf. 29/3). Ambele piese sunt mult diferite față de inelul aflat în discuție.

⁹² „Prințul Negru”, decedat înaintea tatălui său – Eduard III (1327–1377) – fără a apuca să fie încoronat ca rege al Angliei, este înmormântat la Westminster Abbey, inelul aflându-se, însă, la Paris, în Muzeul Luvru.

⁹³ Dalton 1912, p. 39, nr. 231; p. 41, nr. 239; p. 48, nr. 283; www.britishmuseum.org/collection/object/H_1853-0218-13; www.britishmuseum.org/collection/object/H_AF-568; <http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/ark:/12148/c33gbvq6f>; collections.vam.ac.uk/item/O118960/ring-unknown;

⁹⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 143.

Inelele respective, după toate indiciile, par să reprezinte daruri ale Papei Clement VI (1342–1352) către cei doi prinți – ai Țării Românești și Angliei – cu scopul de a-i determina să pornească în cruciadă⁹⁵.

Anul 1345 reprezintă momentul când trimișii Țării Românești și ai Angliei s-au aflat în Franța la Avignon (sediul papal de la acea vreme), negociind politic cu Clement VI. Scrisoarea papei către *nobilul bărbat Alexandru Basarat* (și alți *Olachis Romanis* amintiți aici) este grăitoare în acest sens⁹⁶, Alexandru al Țării Românești în alianță cu Ungaria declanșând o ofensivă victorioasă împotriva tătarilor, în urma căreia partea estică a Munteniei și sudul Moldovei au fost scoase de sub dominația Hoardei de Aur. În schimbul acestei participări, Alexandru dorea obținerea din partea papei a unei coroane regale și a unui episcop de rit latin dependent direct de scaunul papal – fapt ce nu s-a materializat însă din pricina opoziției lui Ludovic I de Anjou, regele Ungariei.

Identificarea personajului feminin de pe camee cu o matroană romană (din familia imperială) – datorată perspicacității doamnei și domnului Bătrîna – alături de similitudinea pontificală și devoțională dintre inelul din mormântul 10 și cel al „Prințului Negru” al Angliei ar putea susține originea papală a inelului în discuție. Putem considera această podoabă, conținând simboluri mai mult sau mai puțin încifrate, oare ca un inel de investitură papală (?)⁹⁷, desigur departe de a fi echivalentul coroanei mult dorite. Ar fi prea simplu ca voievodul, oricare ar fi fost el, să ignore inscripția și să-l achiziționeze de-a gata, cu dimensiune „standard”, pe calea comerțului pur și simplu. Eventual l-ar fi comandat, ținând seama de măsura degetelor sale la un orfevrier și nu oricare, ci unul renumit (din Italia, în cazul de față). Putem să ne întrebăm de ce ar fi avut nevoie personajul din mormântul 10 să cumpere de la negustori (după cum ne încredințează A. Bătrîna că s-au petrecut faptele)⁹⁸ două inele cu inscripții devoționale îndeplinind teoretic aceeași funcție? Un argument în plus că

⁹⁵ În cazul Țării Românești, se pune problema unei cruciade contra tătarilor (Papacostea 2016), iar pentru „Prințul Negru”, împotriva maurilor din Spania. La acea dată, Anglia și Franța se aflau în timpul „războiului de 100 de ani”, papa era interesat să oprească conflictul dintre două țări creștine și să direcționeze trupele engleze aflate în Franța („Prințul Negru” avându-și reședința la Bordeaux) împotriva maurilor din Spania.

⁹⁶ DRH D, p. 60. Documentul relevă o relație specială între Clement VI și Alexandru, care nu poate fi tăgăduită, mult mai puternică chiar decât simbolistica controversată a inelului (cu inscripție religioasă) – de investitură sau nu, cu numele voievodului ori cu cel al meșterului orfevrier înscris pe el.

⁹⁷ Însuși N. Constantinescu sublinia: „(...) inelele cu inscripții – inele de investitură, cum aprecia cu totul plauzibil Dinu C. Arion” (Constantinescu 1971, p. 18).

⁹⁸ Conform acestui scenariu, înfățișat ca un banal act comercial (chiar amuzant, dacă nu am întui că se dorește camuflarea adevăratei probleme – confesiunea și statutul de interlocutor papal al personajului din mormântul 10) –, ar trebui să acceptăm ideea că negustorii asaltau târgurile Valahiei, oferind spre vânzare inele cu inscripții devoționale de rit latin!!! Mai rămâne să ne întrebăm dacă tarabele erau pline și cam câte inele s-au vândut, de vreme ce acestea două sunt singurele descoperite în spațiul extracarpatic?! Este desigur o întrebare fără răspuns, ca multe altele, de altfel, cu caracter mai mult sau mai puțin științific, născute din demersul autorilor Lia și Adrian Bătrîna...

acest inel, extrem de rafinat și departe de a fi din „categoria produselor de serie largă”, a ajuns în posesia voievodului pe o altă cale – poate cea a darului papal, propusă de noi. Reamintim că în mormântul 10 se mai afla un inel cu inscripție religioasă în limba latină (pe verigă și tot cu caractere gotice) – AVE MARIA GRACIA PLENA DOMNINUS TE[CUM]⁹⁹ (fig. 2), considerat de noi ca fiind secundar în raport cu celălalt inel, trecut însă sub tăcere de către autorii articolului mult citat. Simplă coincidență, modă, moștenire, pradă de război, cochetărie ori ignoranță religioasă sau încă o dovadă că personajul înmormântat aici aparținea unei lumi profesionale diferite de cea a lui Vladislav-Vlaicu și Radu I?!

În încheiere, cu riscul de a ne repeta, afirmăm încă o dată că problemele istorico-arheologice din jurul bisericii „Sfântul Nicolae Domnesc” de la Curtea de Argeș sunt departe de a fi rezolvate și va mai curge multă apă pe Argeș, Dâmbovița, Someș, în Ontario sau pe Sena până când se vor rezolva. De aceea, lucrarea noastră – „fie că o accepți sau nu, va fi înainte și după aceasta” (Șerban Papacostea) – și-a atins scopul în ciuda criticilor, acela de a incita la o dezbatere onestă în termeni științifici¹⁰⁰.

Fig. 2. a-b. Al doilea inel cu inscripție religioasă din mormântul 10 („inelul secundar”), fotografii 2007.

⁹⁹ Drăghiceanu (1917–1923a, p. 63–64, fig. 63a–b) considera ambele inele cu inscripții religioase ca fiind moștenite.

¹⁰⁰ Vezi, de exemplu: Coman 2019, p. 80 (nota 89); Cristea 2019, p. 100 (nota 17) sau Spinei 2019, p. 100 (nota 286).

BIBLIOGRAFIE

- Albu 2014 I. Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (Evul Mediu și Epoca Premodernă)*, Sibiu, 2014.
- Anton-Manea 1996 C. Anton-Manea, *Un inel sigilar descoperit la Lerești, jud. Argeș. Probleme de datare*, CN 7, 1996, p. 237–239.
- Bătrîna, Bătrîna 2012 L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, BiblMemAnt 30, Piatra Neamț, 2012.
- Bătrîna, Bătrîna 2020 L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Opinii cu privire atât la cronologia mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, cât și pe marginea inelului cu camee descoperit în acesta*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 129–155.
- Bogunovič 2019 P.B. Bogunovič, *Appendix ad Historiam Serborum et Sclavorum (A Contribution to the History of the Serbs and Slavs)*, Cultura polisa 16, 39, 2019, p. 159–188.
- Cernovodeanu 1977 D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977.
- Chihaia 1963 P. Chihaia, *Contribuții la problema identificării mormintelor din biserica Sf. Nicolae domnesc din Curtea de Argeș*, Glasul Bisericii 22, 1–2, 1963, p. 41–70.
- Chihaia 1969 P. Chihaia, *Date noi despre necropola primilor Basarabi din Curtea de Argeș*, Argesis 2, 1969, p. 133–166.
- Coman 2019 M. Coman, *Înainte de tradiția bizantină. Încăunarea domnilor în Țara Românească medievală (secolele al XV-lea-al XVI-lea)*, în E. Timotin (ed.), *Elemente de ceremonial în literatura din spațiul românesc (secolele al XIV-lea-al XVIII-lea)*, București, 2019, p. 63–94.
- Constantinescu 1970 N. Constantinescu, *La résidence d’Argeș des voïvodes roumains des XIIIe et XIVe siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches*, RÉSEE 8, 1, 1970, p. 5–31.
- Constantinescu 1971 N. Constantinescu, *Curtea Domnească din Argeș. Probleme de geneză și evoluție*, BMI 40, 3, 1971, p. 14–23.
- Constantinescu 1977–1978 N. Constantinescu, *Die Chronologie der Denkmäler im Fürstenhof Argeș (13. –14. Jahrhundert) und ihre historische Bedeutung*, Dacoromania 4, 1977–1978, p. 257–282.
- Constantinescu 1981 N. Constantinescu, *Cronologia monumentelor de la Curtea de Argeș (sec. XII–XIV). Semnificația lor istorică*, RevIst 34, 4, 1981, p. 681–701.
- Constantinescu 1984 N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.
- Constantinescu 2009 N. Constantinescu, *Radu I Vv. și scaunul din Argeș. Repere din istoriografie*, Argesis 18, 2009, p. 89–114.
- Constantinescu 2010 N. Constantinescu, *Basarab I și Vladislav I la Argeș. Mărturii din Biserica Domnească „Sf. Nicolae” - 1. Data executării grafitului cu știrea morții lui Basarab I. - 2. Din nou despre Vlaicu Vodă – ctitor și donator la Athos*, Argesis 19, 2010, p. 21–42.
- Constantinescu 2015 N. Constantinescu, *Curtea de Argeș în trecut și astăzi: Interes științific internațional vs. confuzii și impostură autohtonă – Vestigiile*

- din Biserica Domnească Sf. Nicolae în trei ipostaze – (O necesară punere la punct), *Argesis* 24, 2015, p. 9–46.
- Cristea 2019 O. Cristea, *În căutarea unor ceremonii în Țările Române: surse, probleme, metode*, în E. Timotin (ed.), *Elemente de ceremonial în literatura din spațiul românesc (secolele al XIV-lea–al XVIII-lea)*, București, 2019, p. 95–105.
- Dalton 1912 O.M. Dalton, *Catalogue of Finger Rings. Early Christian, Byzantine, Teutonic, Mediaeval and Later*, London, 1912.
- Dincă 2020 A.C. Dincă, *Începuturile scrisului istoric în Transilvania medievală (până la mijlocul veacului al XVI-lea)*, în M. Dejan (ed.), *Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV–XVIII)*, Suceava, 2020, p. 137–166.
- Drăghiceanu 1917–1923a V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, BCMI 10–16, 1917–1923, p. 9–76.
- Drăghiceanu 1917–1923b V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului*, BCMI 10–16, 1917–1923, p. 134–152.
- DRH D *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, I (1222–1456), (ed. Ș. Pascu, C. Cihodaru, K. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain), București, 1977.
- Dumitran 2020 A. Dumitran, *The Chronology of the Murals in the Râmeț Monastic Church (Alba County, Romania) Based on a Reevaluation of the Dating of the Narthex Inscription*, *Museikon* 4, 2020, p. 109–162.
- Dumitriu 2001 L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, MNIR Monografii II, Bukarest, 2001.
- Frugoni 2001 C. Frugoni, *Medioevo sul naso: occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*, Roma, 2001¹.
- Galaction 1977 G. Galaction, *Jurnal* (ed. T. Vârgolici), București, 1977.
- Ionescu 1940 G. Ionescu *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, București, 1940.
- Ioniță, Kelemen, Simon 2017 A. Ioniță, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale*, Minerva III, 14, Cluj-Napoca, 2017.
- Iorga 1937 N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. III, Bucarest, 1937.
- Iorga 1939 N. Iorga, *O nouă carte despre Curtea-de-Argeș* [= recenzie la G. Ionescu *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui, București, 1940*], BCMI 32, 101, 1939, p. 141–142.
- Kogălniceanu 1912 C. Kogălniceanu, *Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor, domni ai Țării Românești. 1310–1659*, București, 1912.
- Kogălniceanu 1928 C. Kogălniceanu, *Mormântul lui Radu I Basarab și biserica domnească de la Curtea de Argeș*, *Arhiva (Iași)* 35, 2, 1928, p. 85–196.
- Monok 2002 I. Monok (ed.), *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino, re d'Ungheria (1443–1490)*, Modena, 2002.
- Mureșan 2019 D.I. Mureșan, *Rex Dacie / Regina Dacie. Contribuții la studiul ideologiei monarhice daneze la finele Evului mediu*, în M. Motogna, M. Hasan, V. Vizauer (eds.), *Nicolae Edroiu – Cel care a trecut făcând bine*, Cluj-Napoca, 2019, p. 65–163.
- Mureșan 2020 D.I. Mureșan, *Rex Dacie / Regina Dacie. O istorie conectată de la Marea Baltică la Marea Neagră la amurgul Evului Mediu (I)*, *Archiva Moldaviae* 12, 2020, p. 15–87.

- Olar, Cristea 2020 O. Olar, O. Cristea, *Giochi di pazienza. Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*, în P. Zahariuc (ed.), *Țările Române și Sfântul Munte*, Iași, 2020, p. 203–248.
- Onciul 1899 D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, București, 1899.
- Papacostea 2016 Ș. Papacostea, *Istorie și geopolitică. Geneza statului în trecutul românesc*, București, 2016.
- Pippidi 2011 A. Pippidi, *Grigore Ionescu, strada și omul*, Dilema Veche, 397/22-28 septembrie 2011 (<https://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/grigore-ionescu-strada-si-omul>)
- Pop 2020 I.-A. Pop, *Matthias Corvinus, Re de Ungaria, de Dacia etc.*, in 1462, *Transylvanian Review* 20, 2020, suppl. 1, p. 41–52.
- Popescu 1970 M.M. Popescu, *Podoabe medievale în Țările Române*, București, 1970.
- Priebatsch 1894 F. Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486*, Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven 59, vol I: 1470–1474, Leipzig, 1894.
- Rainer 1917–1923 F. Rainer, *Cercetări antropologice asupra osemintelor aflate în săpături*, BCMI 10–16 (1917–1923), p. 153–160.
- Rădvan 2011 L. Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul secolului al XIII-lea- începutul secolului al XVI-lea)*, Iași, 2011.
- Sacerdoțeanu 1935 A. Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea Bisericii Domnești*, BCMI 28, 84, 1935, p. 49–57.
- Spinei 2019 V. Spinei, *The Terminology Reflecting the Ethnic Identity of the Romanian Voivodships in the Middle Ages and Renaissance*, RRH 58, 2019, p. 53–178.
- Tadin 1977 M. Tadin, *L'origine et la signification de la particule Io dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie*, *Cyrrilomethodianum* 4, 1977, p. 172–196.
- Theodorescu 1976 R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976.

AL WA – ON GRAVE 10 IN THE PRINCELY SAINT-NICHOLAS CHURCH IN
CURTEA DE ARGEȘ
(ONE HUNDRED YEARS SINCE ITS DISCOVERY)

ABSTRACT

The article constitutes an scholarly addenda to the synthesis *AL WA: Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale* [*AL WA: The Black Prince of Vlachia and his Times*] (Cluj-Napoca, 2017). Based on the new information at hand, two of the three authors (*i.e.* the archaeologist and the historian) of the book focus on previously neglected or unnoticed aspects, with emphasis on the stratigraphy of the so-called Grave 10 in the Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș (discovered a century ago, in 1920), and on the part of his funeral inventory. The paper also constitutes a rebuttal of the unsubstantiated critics voiced against the main topic of the book: the identity of the monarchic figure in Grave 10, a voivode named Alexander (apparently not Nicholas-Alexander, but an elder brother). We recall that Grave 10 was the only burial with an – intact – preserved sarcophagus in the entire church, with furthermore a sumptuous funeral inventory. Consequently, since the Interwar period, the highly reasonable possibility

was raised that the grave belonged to an earlier church, built prior to the 1350s (in fact prior to 1300, as revealed already by the new archaeological researches at the end of the 1960s). Paradoxically, these critics have managed only to further strengthen the conclusions they attempted to contradict. For instance, the correct identification of a Roman matron (from the imperial family) on the main ring of the deceased in Grave 10, as well as the technical observation, impossible earlier on, that the controversial inscription *AL WA/VA* on this ring was carved from the very beginning (not added at a later stage) demonstrate that the ring was more than justly deemed a “ring of investiture”. The “ring of investiture” was issued by the Papacy most likely, under Pope Clement VI (and not by the royal Hungarian crown), for a ruler of Wallachia who stood in union with the Church of Rome, at Avignon at that time (possibly also in terms of – Latin – rite), as eloquently indicated by other devotional ring of the deceased, a ring that the critics however failed to mention. This unwanted in fact outcome (for those very critics) is further proof of the bias on which the said critics were founded. Further, needed, researches may therefore have a saner ground to build on, for several sources and analysis are still needed in order to clarify the manifold questions that surround the genesis of medieval Wallachia and in particular the princely necropolis in Curtea de Argeș.

Keywords: The Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș, the first voivodes of Wallachia, princely burials, 14th century, grave 10, stratigraphy, devotional rings

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. 1a–c. The cameo ring from the grave 10 (according to Drăghiceanu 1917–1923a, p. 64, fig. 60/62, scale 1:1, 1:2, 1:3); 2a-b. photos 2007; 3. the stratigraphy [*section in the pavements of the church*] (according to Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29).

Fig. 2. a–b. The second(ary) ring with religious inscription from the grave 10 (photos 2007).

ABREVIERI

AA	Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen – Berlin
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Seria Arheologie-Istorie-Conservare, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
AÉ	l'Année Épigraphique, Paris
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
Alt Schaessburg/Alt-Schäsburg	Alt-Schäsburg. Istorie. Patrimoniu, Anuarul Muzeului de Istorie din Sighișoara
AnB	Analele Banatului, Timișoara
Anatolian Studies	Anatolian Studies. Journal of the British Institute at Ankara, 1951–
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata, Budapesta
Archiva Moldaviae	Archiva Moldaviae. Societatea de Științe Istorice din România, Iași
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Argesis	Argesis. Muzeul Județean Argeș, Pitești
Arhiva (Iași)	Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
ArhMold	Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași
Aristonothos	Aristonothos. Scritti per il Mediterraneo antico
AUVT–SAH	Annales de l'Université « Valahia », Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire
Banatica	Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARIntSer	British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin Épigraphique, Paris
Biblarh	Biblioteca de arheologie, Editura Academiei Române, București
BiblMemAnt	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
Britannia	Britannia. A Journal of Roman-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, Cambridge
Bulletin AIESEE	Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-Est Européennes
Byzantina	Byzantina, Thessaloniki
I.Byzantion	A. Łajtar, <i>Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften</i> (IGSK 58), Bonn, 2000
CA	Cercetări Arheologice, București
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CEpR	Constantin C. Petolescu, <i>Cronica epigrafică a României</i> , SCIVA, București
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin, 1863–
CN	Cercetări numismatice, București

Colloquia Antiqua	Colloquia Antiqua: Supplements to the Journal Ancient West & East
I.Cret.	M. Guarducci, <i>Inscriptiones Creticae</i> I–IV, Rome, 1935–1950
Cultura polisa	Cultura polisa, Novi Sad
Cyrrillomethodianum	Cyrrillomethodianum Studies on the History of Greek-Slavic Relations, Thessaloniki
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », București
Dacoromania	Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität, Freiburg/München
Dobrudža/Dobrudja	Dobrudja. Sbornik istoriceskii Muzei v Dobrici i Silistra
EAIVR	<i>Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, A–C, D–L, M–Q</i> , București, 1994, 1996, 2000
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
I.Ephesos	H. Wankel, R. Merkelbach et al., <i>Die Inschriften von Ephesos</i> I–VII (IGSK 11–17), Bonn, 1979–1984
Glasul Bisericii	Glasul Bisericii, Mitropolia Munteniei și Dobrogei
Historia Urbana	Historia Urbana. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu
IDR	<i>Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane</i> , colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. <i>Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate</i> (Ioan Iosif Russu), 1975; II. <i>Olenia și Muntenia</i> (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. <i>Dacia Superior. Zona de sud-vest</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dușanić), 1977; III/2. <i>Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. <i>Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. <i>Zona răsăriteană</i> (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5. <i>Inscriptions d'Apulum</i> (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. <i>Apulum – Instrumentum domesticum</i> , București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin, 1873–
IGBulg	Georgi Mihailov, <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> I–V, Sofia, 1956–1997
IGLS	<i>Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie</i> , Paris, 1929 –
IGLR	Emilian Popescu, <i>Inscriptiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IGR	<i>Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes</i> , Paris, 1906–1927
ILD	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptii latine din Dacia</i> , I–II, București, 2005–2016
Il Mar Nero	Il Mar Nero : Annali di Archeologia e Storia, Roma
ILS	Hermann Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)

IOSPE I ²	V.V. Latyshev, <i>Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum, iterum ed.</i> , Sankt Petersburg, 1916
IPD ⁴	Árpád Dobó, <i>Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes</i> , Academia Scientiarum Hungarica, Budapesta, 1975
IRT ²	J.M. Reynolds, J.B. Ward-Perkins <i>et alii</i> , <i>The Inscriptions of Roman Tripolitania. Enhanced electronic reissue</i> http://inslib.kcl.ac.uk/irt2009/ , London, 2009
ISM	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Sythia Minor</i> , București, I. <i>Histria și împrejurimile</i> (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. <i>Tomis și teritoriul său</i> (Iorgu Stoian), 1987; III. <i>Callatis et son territoire</i> (Alexandru Avram), 1999; IV. <i>Tropaeum – Durostorum – Axiopolis</i> (Emilian Popescu), 2015 ; V. <i>Capidava – Troesmis – Noviodunum</i> (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. <i>Tomis et son territoire</i> (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth, Rhode Island
Latomus	Latomus. Revue d'Études Latines, Bruxelles
Litua	Litua. Studii și Cercetări, Muzeul Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”, Târgu Jiu
MCA	Materiale și Cercetări Arheologie, București
Museikon	Museikon. A Journal of Religious Art and Culture, Alba Iulia
I.Mus. Iznik	S. Şahin, <i>Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)</i> , I-II 1-3 (IGSK 9-10 1-3), Bonn, 1979-1987
Novensia	Novensia. Uniwersytet Warszawski
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
I.Perinthos	M.H. Sayar, <i>Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften</i> , Vienna, 1998
Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PHAROS	Pharos. Studien zur griechisch-römischen Antike. Band 42, herausgegeben von Krešimir Matijević, Christoph Schäfer und Wolfgang Spickermann
Phoenix	Phoenix. Classical Association of Canada
PIR ²	<i>Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III</i> , ed. II, Berlin-Leipzig
Pontica	Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
Revista Arheologică	Revista Arheologică S.N., Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Arheologie, Chișinău
RE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften, Stuttgart, 1893-
REG	Revue des Études Grecques, Paris
REL	Revue des Études Latines, Paris
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevIst	Revista de Istorie, București
RevMuz	Revista Muzeelor, București
Revue Archéologique	Revue Archéologique, Paris

RGZM	Barbara Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseum</i> , Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas</i> , London: I. <i>Roman Military Diplomas 1954–1977</i> , 1978; II. <i>Roman Military Diplomas 1978–1984</i> , 1985 ; III. <i>Roman Military Diplomas 1985–1993</i> , 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, <i>Roman Military Diplomas IV</i> , 2003; P. Holder, <i>Roman Military Diplomas V</i> , 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMM–MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor-Monumente Istorice și de Artă, București
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden, 1923 –
SCIA	Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SlovArch	Slovenská Archaeológia, Nitra
Speculum	Speculum. A Journal of Medieval Studies, Medieval Academy of America
Starinar	Starinar, Belgrad
I.Stratonikeia	M.Ç. Şahin, <i>Die Inschriften von Stratonikeia</i> , I–II 1/2 (IGSK 21–22 1/2, 68), Bonn, 1981–2010
Studia Archeologiczne	Studia Archeologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
Studies and Materials	Studies and Materials, Poznan
Studii	Studii. Revista de Istorie, București
Suceava	Suceava. Studii și materiale / Suceava, Anuarul Muzeului Județean Suceava / Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava
Syria	Syria. Revue d'Art Oriental et d'Archéologie, Institut français du Proche-Orient, Paris
TAM	<i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vienna, 1901 –
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i>
Transylvanian Review	Transylvanian Review. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
Valachica	Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
Zargidava	Zargidava, Muzeul Județean Bacău
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel